

КОЗАЧЕНКО А. І.,

доктор юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри

теоретико-правових дисциплін

(Полтавський юридичний інститут

Національного юридичного

університету імені Ярослава Мудрого)

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.5>**НАЦІОНАЛЬНА КОНСТИТУЦІЙНА ТРАДИЦІЯ ОБМЕЖЕННЯ
ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.**

Конституційна традиція носить національний та історичний характер, адже процес її формування відбувається по мірі політичного розвитку нації та завдяки запозиченню прогресивного іноземного конституційно-правового досвіду.

Процес зародження вітчизняної конституційної традиції відноситься до доби Київської Русі. Розвиток конституційної традиції та формування раннього українського конституціоналізму припадає на добу Речі Посполитої й України-Гетьманщини (друга половина XVI – початок XVIII ст.). За доби України-Гетьманщини вітчизняна конституційна традиція знайшла своє відображення у міжнародних угодах, конституційних актах України другої половини XVII ст. та Конституції України 1710 р. Аналіз вітчизняних конституційних джерел свідчить, що їх розробники спиралися на національну конституційну традицію та європейський конституційно-правовий досвід. Важливою складовою національної конституційної традиції було правове закріплення механізму обмеження влади гетьмана і генерального уряду, який спирався на інститут народовладдя; виборність, колегіальність, строковість, підконтрольність та підзвітність органів влади; обмеження влади шляхом її поділу на три гілки та запровадження механізму стримувань і противаг; інститут міського самоврядування на основі магдебурзького права та децентралізацію влади. Вагомим результатом розвитку раннього європейського і вітчизняного конституціоналізму стала Конституція України 1710 р., адже вона поєднувала у собі передові досягнення європейської та вітчизняної політико-правової думки початку XVIII ст., європейську та національну конституційну традицію обмеження державної влади. Не зважаючи на автономний статус у складі Московського царства у другій половині XVII на початку XVIII ст., Україна не сприймала азійську державно-правову традицію і відкидала можливість встановлення абсолютної монархії.

Ключові слова: конституційна традиція, конституціоналізм, обмеження влади, народовладдя, децентралізація.

Kozachenko A. I. National constitutional tradition of limitation on state power in the second half of the 17th – early 18th century

The constitutional tradition is of a national and historical nature since the process of its formation occurs as the nation's political development progresses and through accumulating the progressive constitutional and legal experience.

The process of the emergence of the national constitutional tradition dates back to the era of Kyivan Rus'. The development of the constitutional tradition and the formation

of early Ukrainian constitutionalism dates back to the era of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ukrainian Hetmanate (the second half of the 16th – early 18th centuries). During the Ukrainian Hetmanate, the national constitutional tradition was reflected in international agreements, constitutional acts of Ukraine of the second half of the 17th century and the Constitution of Ukraine of 1710. Studies of the national constitutional sources indicate that their drafters relied on the national constitutional tradition and European constitutional and legal experience. The important components of the national constitutional tradition included the legal consolidation of the mechanism for limiting the power of the hetman and the general government, which was based on the institution of popular sovereignty, appointment by election, collegiality, definite period, accountability and answerability of government bodies, limitation of power by dividing it into three branches and introducing a mechanism of checks and balances, the institution of local self-government based on Magdeburg law and decentralization of power. A significant result of the development of early European and national constitutionalism was the Constitution of Ukraine of 1710 since it combined the advanced achievements of European and national political and legal thought of the early 18th century, the European and national constitutional tradition of limiting state power. Despite its autonomous status as a part of Muscovy in the second half of the 17th and early 18th centuries, Ukraine did not accept the Asian legal tradition and rejected the possibility of establishing an absolute monarchy.

Key words: *constitutional tradition, constitutionalism, limitations of power, popular sovereignty, decentralization.*

Вступ. Конституційна традиція та її складова частина – конституціоналізм, носять національний характер, оскільки процес їхнього формування відбувається по мірі політичного розвитку нації, сприйняття суспільством прогресивних національних політико-правових учень та завдяки іншим внутрішнім чинникам. Водночас, важлива роль у цьому процесі належить зовнішньому фактору – запозиченню прогресивного іноземного конституційно-правового досвіду. Результатом розвитку конституційної традиції в демократичних країнах світу стало формування конституціоналізму. Україна має власну багатовікову історію формування і розвитку національної конституційної традиції та конституціоналізму.

Питання витоків української конституційної традиції є актуальним, адже процес формування сучасної європейської моделі конституціоналізму в Україні продовжується і у наш час. Дослідження української конституційної традиції та формування національного конституціоналізму набуло актуальності для вітчизняної історико-правової науки лише наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Історія розвитку вітчизняного конституціоналізму стала предметом дослідження І. Бойка, В. Гончаренка, В. Єрмолаєва, В. Кульчицького, О. Кресіна, О. Мироненка, В. Рум'янцева, Б. Тищика, В. Чеховича, Ю. Шемшученка та інших науковців. Історія розвитку конституційно-правових явищ України перебуває у полі зору науковців галузі теорії права та конституційного права: М. Баймуратова, Ю. Барабаша, С. Головатого, В. Кампо, А. Крусян, М. Онішука, М. Савчина, І. Словської, Б. Футея.

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні впливу національної конституційної традиції правового обмеження державної влади на конституційні акти України другої половини ХVІІ – початку ХVІІІ ст., адже наріжним каменем сучасного конституціоналізму і парламентаризму є сукупність принципів, порядку діяльності та інституційних механізмів, що використовуються для обмеження державної влади.

Результати дослідження. Процес зародження вітчизняної конституційної традиції відноситься до доби Київської Русі (ІХ–ХІІ ст.). Джерелами, що засвідчують зародження конституційної традиції українського народу є правові звичаї, літописи, канонічне право, угоди з Візантією Х ст., княжі уроки, устава і грамоти. Як наголошує М. Савчин, «київські князі спиралися на власну правову традицію, оскільки джерелом легітимності своїх дій вони вбачали «закон

руський» та звичаєве право» [1, с. 83]. Особливе місце серед джерел конституційної традиції належить правовому збірнику «Руській Правді» XI ст. [2, с. 10–12]. Водночас конституційна традиція України-Руси мала свою тяглість шляхом рецепції окремих елементів римського права через візантійську традицію права, насамперед у договірній практиці київських князів із Візантією [1, с. 83]. Основними складовими конституційної традиції давньоруської доби стали положення про обмеження влади князя та вічове народовладдя, колегіальність органів державної влади, діяльність народного суду верви, ідеї про соціальну рівність, справедливий суд.

Розвиток вітчизняної конституційної традиції та формування раннього українського конституціоналізму припадає на добу Речі Посполитої й України-Гетьманщини (друга половина XVI – початок XVIII ст.). Польсько-литовський державно-правовий досвід мав позитивний вплив на розвиток конституційної думки в Україні. Для державного ладу Речі Посполитої була характерна низка прогресивних, як на той час, ознак, таких як виборність та обмеження влади короля, діяльність виборного, колегіального, строкового, станово-представницького органу – сейму. Через Річ Посполиту із Західної Європи до України проникали конституційні ідеї Просвітництва і Реформації, які сприяли формуванню і розвитку національної конституційної традиції [1, с. 85; 3, с. 27].

Відновлення Української держави у 1648 р. поклало початок процесу становлення раннього вітчизняного конституціоналізму. Козацькі демократичні правові звичаї Запорозької Січі – «давні права та вольності козацькі» – зберегли свою чинність в Україні-Гетьманщині і стали одним із джерел конституційного права. У процесі державотворення гетьман і генеральний уряд керувалися апробованою впродовж тривало часу козацькою системою звичаєвого права. Спираючись на нього, в Україні було встановлено республіканську форму правління. Використання правових звичаїв сприяло формуванню в Україні-Гетьманщині таких демократичних, республіканських інститутів як виборність, колегіальність, підконтрольність та підзвітність органів влади. Легітимність владних інститутів України забезпечувалася завдяки функціонуванню дорадчих механізмів прийняття рішень, що базувалися на обговоренні передбачуваних наслідків із залученням представників від народу [1, с. 86].

Джерелами конституційного права України стали гетьманські універсали, накази та грамоти, які захищали права і свободи представників окремих суспільних станів, встановлювали виборний, представницький, колегіальний характер органів публічної влади. Так, наприклад, універсали Б. Хмельницького 1648-1657 рр. передбачали захист прав православного духовенства, міщан і шляхти Києва, Львова, Ніжина, Слуцька та інших міст і містечок [4, с. 112, 133, 149, 177, 205]. Гетьманські універсали адресувалися усім суспільним станам України, передбачали діяльність козацьких рад, міського самоврядування [4, с. 93, 121, 151, 181, 182, 188, 219].

Юридичним чином конституційну традицію правового обмеження державної влади у другій половині XVII ст. закріпили україно-польські та україно-московські міжнародні угоди. О. Мироненко одним із перших серед вітчизняних науковців звернув увагу на конституційний характер зазначених угод, котрі ухвалювалися козацькими радами та визнавали чинність козацьких демократичних правових звичаїв – «давніх прав та вольностей» [2, с. 20].

Укладена 1649 р. з Річчю Посполитою Зборівська угода легітимізувала Українську державу, закріпила за гетьманом повноваження голови Української автономії та визнавала право козаків обирати гетьмана Генеральною радою [5, с. 5].

Згідно із Переяславськими статтями 1654 р. за гетьманом визнавався статус голови суверенної Української держави та повноваження, котрі передбачалися козацьким звичаєвим правом. За Генеральною радою юридичним чином було закріплено право обирати гетьмана. Але угода 1654 р. позбавила козацьку Генеральну раду права усувати гетьмана від влади та притягувати його до юридичної відповідальності [6, с. 82]. Таке розширення влади гетьмана передбачала лише Переяславська угода 1654 р. завдяки надзвичайно високому авторитету Б. Хмельницького і його підтримки козацькою старшиною та рядовим козацтвом. Всі наступні україно-московські угоди другої половини XVII ст. обмежували одноосібну владу гетьмана.

За Переяславськими статтями 1659 р. Україна набувала статусу автономії у складі Московського царства. З огляду на це, україно-московська угода 1659 р. передбачала суттєве обмеження повноважень гетьмана, зокрема, з питань судочинства та зовнішньої політики [6, с. 87]. Переяславські статті 1659 р. та наступні україно-московські угоди відновили право Генеральної ради позбавляти гетьмана посади, отримавши на це згоду царського уряду. Стаття 7 Переяславської угоди 1659 р., ст. 20 Глухівської угоди 1669 р., ст. 6 Переяславської угоди 1674 р. і ст. 11 Коломацької угоди 1687 р. визнавали за Генеральною радою право притягувати гетьмана до кримінальної відповідальності на підставі звинувачення у державній зраді [6, с. 87, 129, 147].

Глухівська угода 1669 р. гарантувала дотримання традиційних козацьких прав і вольностей. Царський уряд визнавав чинність козацького права та повноваження гетьмана, що ним передбачались. З ініціативи козацької старшини Глухівська угода 1669 р. узаконила правовий звичай, що передбачав обмеження повноважень гетьмана Радою старшин. Стаття 6 заборонила гетьманові одноосібно розпоряджатися маєтностями та звертатися до царя з клопотаннями про надання дворянства. Гетьман мав право здійснювати судочинство тільки в складі судової колегії. А ст. 19 передбачала впровадження механізму контролю козацької старшини за діяльністю гетьмана [6, с. 129].

Конотопська угода 1672 р. передбачала додаткові обмеження повноважень гетьмана. Стаття 4 законодавчо закріпила за Радою старшин право контролювати діяльність гетьмана та з санкції царя розглядати питання зовнішньої політики [6, с. 137]. За Конотопською угодою 1672 р. гетьман не мав права позбавляти старшин займаних посад і одноосібно чинити над ними суд [6, с. 136]. За Коломацькою угодою 1687 р. гетьман міг розпоряджатися земельним фондом та висувати кандидатів на отримання дворянства, погоджуючи свої рішення із Радою старшин [6, с. 166]. Стаття 22 Коломацької угоди заборонила гетьманові без санкції Ради старшин встановлювати податки [6, с. 171].

Отже, обмеження влади гетьмана передбачало передачу частини його повноважень колегіальному органу – Раді старшин, яка формувалася з представників козацько-старшинської еліти – основного носія конституційної традиції. Але наприкінці XVII ст. розширення повноважень Ради старшин відбувалося і за рахунок відмови генерального уряду від скликання органу козацького народовладдя – Генеральної козацької ради, що суперечить принципу правового обмеження державної влади.

Міжнародні угоди другої половини XVII ст. легімітизували Українську державу. Спираючись на козацьке звичаєве право, міжнародні угоди юридично закріпили права та свободи козаків, міщан і православного духовенства, виборність, колегіальність, підконтрольність та підзвітність органів влади. Міжнародні угоди узаконили козацький звичай, що вимагав колегіального вирішення найважливіших адміністративних, військових, фінансових, судових та інших справ, закріпили підконтрольність гетьмана Раді старшин. Положення про суверенітет України, про права і свободи козаків та інших суспільних станів, про обмеження влади гетьмана реалізовані у міжнародних угодах, слід вважати важливою складовою конституційної традиції правового обмеження державної влади та процесу зародження вітчизняного конституціоналізму [7, с. 4–5].

Результатом розвитку національної конституційної традиції стала Конституція України 1710 р., відома широкому загалу як Конституція Пилипа Орлика. У 2021 р. оригінал рукопису Конституції України 1710 р., який зберігається в Національному архіві Швеції, вперше було доправлено до України та опубліковано у виданні «Конституційна традиція української державності» [8, с. 47–131]. Опрацювання рукопису дає можливість науковцям провести об'єктивні дослідження цього визначного документу і дати відповіді на низку питань, котрі отримали неоднозначну оцінку істориків права. Так, наприклад, до нашого часу не припиняється наукова дискусія щодо кваліфікації правової природи цього документу [9, с. 210].

Преамбула Конституції України 1710 р. розкриває історію виникнення та розвитку українського (руського) народу і Війська Запорозького. Основна ідея Конституції полягає

у тому, що українська державність бере свій початок у Київській Русі [8, с. 77]. Цим закладався історичний пріоритет українського народу та його природне право на власну національну державу. Отже, Конституція Пилипа Орлика 1710 р. декларувала наступність української конституційної традиції.

Водночас автори Конституції України 1710 р. спиралися на ідеї природного права та європейського просвітництва. Політико-правові погляди П. Орлика формувалися під впливом викладача Києво-Могилянської академії С. Яворського, котрий отримав освіту в колегіумах Львова, Любліна, Познані та Віленській академії. П. Орлику були відомі праці Г. Гроція, Т. Гобса, Дж. Локка, С. Пуффендорфа та інших європейських просвітителів [9, с. 212]. Як наслідок, Конституція України 1710 р. має низку спільних рис із Великою хартією вольностей 1215 р. і Білем про права 1689 р. Англії [2, с. 24].

Конституція Пилипа Орлика стала першою спробою у практиці європейського конституціоналізму, де передбачено поділ державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову, а отже – механізм обмеження державної влади [7, с. 1–6]. Метою запровадження такого механізму влади було намагання козацької старшини посилити ефективність державної влади та не допустити її узурпацію як гетьманом, так і окремими угрупованнями козацьких старшин. Факторами, що спонукали творців Конституції Пилипа Орлика на запровадження принципу обмеження державної влади була ідея втілення механізму соціального захисту нижчих суспільних станів та підвищення ефективності функціонування державного механізму [10, с. 10].

Вагома роль у справі конституювання принципу правового обмеження влади належала соратникам Пилипа Орлика – козацьким старшинам А. Войнаровському, І. Ломиковському, Ф. Мирвичу, І. Максимовичу [11, с. 193]. Вони виходили з того, що конституція – це угода між гетьманом і козацькою старшиною, котра повинна передбачати обмеження влади гетьмана. Так, ст. VI Конституції Пилипа Орлика обґрунтовувала необхідність обмеження влади Гетьмана тим, що у другій половині XVII ст. «деякі Гетьмани Війська Запорозького узурпували владу, порушували всіяке природне право й рівність» [8, с. 87]. Окрім цього, розробники Конституції враховували позитивний досвід обмеження королівської влади у Речі Посполитій. Впливовим учасником конституційного процесу, котрий наполягав на закріпленні принципів обмеження влади стало запорозьке козацтво на чолі із кошовим отаманом К. Гордієнком. Запорожці прагнули поширити демократичні принципи військового самоврядування Запорозької Січі на Україну-Гетьманщину.

Вищі органи державної влади було закріплено у ст. VI–IX Конституції України 1710 р. До них відносилися Генеральна рада, Гетьман, Генеральні старшини і Генеральний Суд. Генеральна рада – орган законодавчої влади. Конституція прямо не вказує на формування Генеральної ради шляхом виборів. За ст. VI участь у роботі Генеральної ради була обов'язком для полковників, сотників та генеральних радників – виборних представників від полків, а також представників від Запорозької Січі [8, с. 87]. Генеральна рада скликала за рішенням Гетьмана тричі на рік, як це передбачало звичаєве право Запорозької Січі. Конституційне закріплення термінів скликання Генеральної ради мало за мету обмеження влади Гетьмана і зумовлювалося тим, що наприкінці XVII – початку XVIII ст. гетьмани І. Самойлович та І. Мазепа фактично відмовилися від скликання Генеральної ради. У Конституції відсутня норма, згідно якої Генеральна рада мала право обирати Гетьмана та звільняти його із займаної посади, що пояснюється усталеною практикою таких повноважень Генеральної ради на підставі козацького звичаєвого права. Стаття VI Конституції України 1710 р. передбачала механізм підконтрольності та підзвітності Гетьмана Генеральній раді [8, с. 89–90].

Виконавча влада, згідно Конституції України 1710 р., належала Раді генеральних старшин та Гетьману. Рада генеральних старшин мала виконувати функції уряду – вищого органу виконавчої влади. Без погодження із Радою генеральних старшин Гетьман не мав права ухвалювати управлінські рішення [8, с. 87]. У статті X Конституція детально регламентує статус Гетьмана – голови держави. Зазначена стаття заборонила Гетьманові призначати на посади козацьких старшин. Він мав право затверджувати на посаді тих старшин,

котрих обрала козацька рада [8, с. 95–96]. Запровадження інституту генерального скарбника передбачало обмеження фінансових повноважень Гетьмана та здійснення контролю за використанням державної власності й бюджетних коштів [8, с. 93].

Згідно ст. VII Конституції України 1710 р. судова влада належала Генеральному суду, який мав діяти незалежно від Гетьмана [8, с. 91], що варто кваліфікувати як запровадження принципу незалежності судової гілки влади. Генеральний суд мав право розглядати позови на гетьмана, генеральних старшин, полковників, генеральних радників та інших урядовців.

Конституція України 1710 р. підтверджувала право міст на самоврядування, яке вони отримали на основі магдебурзького права [8, с. 99], що свідчить про визнання Україною європейських механізмів децентралізації влади через міське самоврядування доби середньовіччя.

Встановлюючи межі державно-владної діяльності органів державної влади, творці Конституції України 1710 р. керувалися ідеями народного суверенітету, дотримання прав і свобод людини, принципом поділу влади на три гілки, виборності, колегіальності, підконтрольності та підзвітності публічної влади, обмеженні повноважень гетьмана. Тому її слід вважати першою спробою реалізації принципу правового обмеження державної влади в історії вітчизняного конституціоналізму.

Конституція України 1710 р. є вагомим результатом розвитку раннього європейського і вітчизняного конституціоналізму, адже вона поєднувала у собі передові досягнення європейської та вітчизняної політико-правової думки початку XVIII ст., європейську та національну конституційну традицію. Як наголошує С. Головатий, Конституція України 1710 р. містила концептуальні елементи ідеології революцій кінця XVIII ст.: ідеологію лібералізму, республіканізму та християнства [9, с. 230].

Висновки. Українська конституційна традиція, витоки якої відносяться до часів Київської Русі, знайшла своє відображення у міжнародних угодах та конституційних актах України другої половини XVII – початку XVIII ст. Аналіз правових джерел дає підстави стверджувати, що їх розробники спиралися на національну конституційну традицію та європейський конституційно-правовий досвід. Важливою складовою національної конституційної традиції було конституційне закріплення механізму обмеження державної влади, який спирався на інститут народовладдя; виборність, колегіальність, строковість, підконтрольність та підзвітність органів влади; обмеження влади шляхом її поділу на три гілки та запровадження механізму стримувань і противаг; інститут місцевого самоврядування та децентралізація влади. Не зважаючи на автономний статус у складі Московського царства, Україна не сприймала азійську державно-правову традицію і категорично відкидала можливість встановлення абсолютної монархії.

Список використаних джерел:

1. Савчин М. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму : монографія. Ужгород : РІК-У, 2018. 440 с.
2. Мироненко О. М. Історія Конституції України. Київ : Ін Юре, 1997. 60 с.
3. Козаченко А. Конституційна традиція та конституціоналізм в Україні: поняття, витоки та періодизація розвитку. *Конституційна традиція української державності*. Відп. ред. С. Головатий. Київ : Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» ім. В. Стуса, Юридичне видавництво «Право України», 2021. С. 26-43.
4. Матеріали українського дипломатарію. Універсали українських гетьманів. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. Серія І. Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Ред. кол. В. Смолій та ін. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 381 с.
5. Історія конституційного законодавства України : Збірник документів. Упор. В. Д. Гончаренко. Харків : Право, 2007. 256 с.
6. Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.) : навчальний посібник. Харків: Право, 2002. 176 с.

7. Бедрій Р.Б. Розподіл влад за Конституцією Пилипа Орлика. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 3. С. 1-6.
8. Договори і постанови Прав та вольностей військових між Ясновельможним Його Милістю паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорозьким на спільній з обох боків раді. *Конституційна традиція української державності*. Відп. ред. С. Головатий. Київ : Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» ім. В. Стуса, Юридичне видавництво «Право України», 2021. С. 47-131.
9. Головатий С. Золота корона української правничої спадщини. *Конституційна традиція української державності*. Відп. ред. С. Головатий. Київ : Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» ім. В. Стуса, Юридичне видавництво «Право України», 2021. С. 210-231.
10. Козаченко А.І. Принцип поділу державної влади за Конституцією Пилипа Орлика 1710 року та Польською Конституцією 1791 року. *Проблеми законності : збірник наукових праць*. Харків : Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2019. Вип. 144. С. 8-17.
11. Кресін О.В. Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького Війська 1710 р. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 192-204.

